

آینه

از آینه‌کاری دیروز تا طراحی داخلی امروز

سیده منصوره رحیم‌آبادی
کارشناس ارشد پژوهش هنر

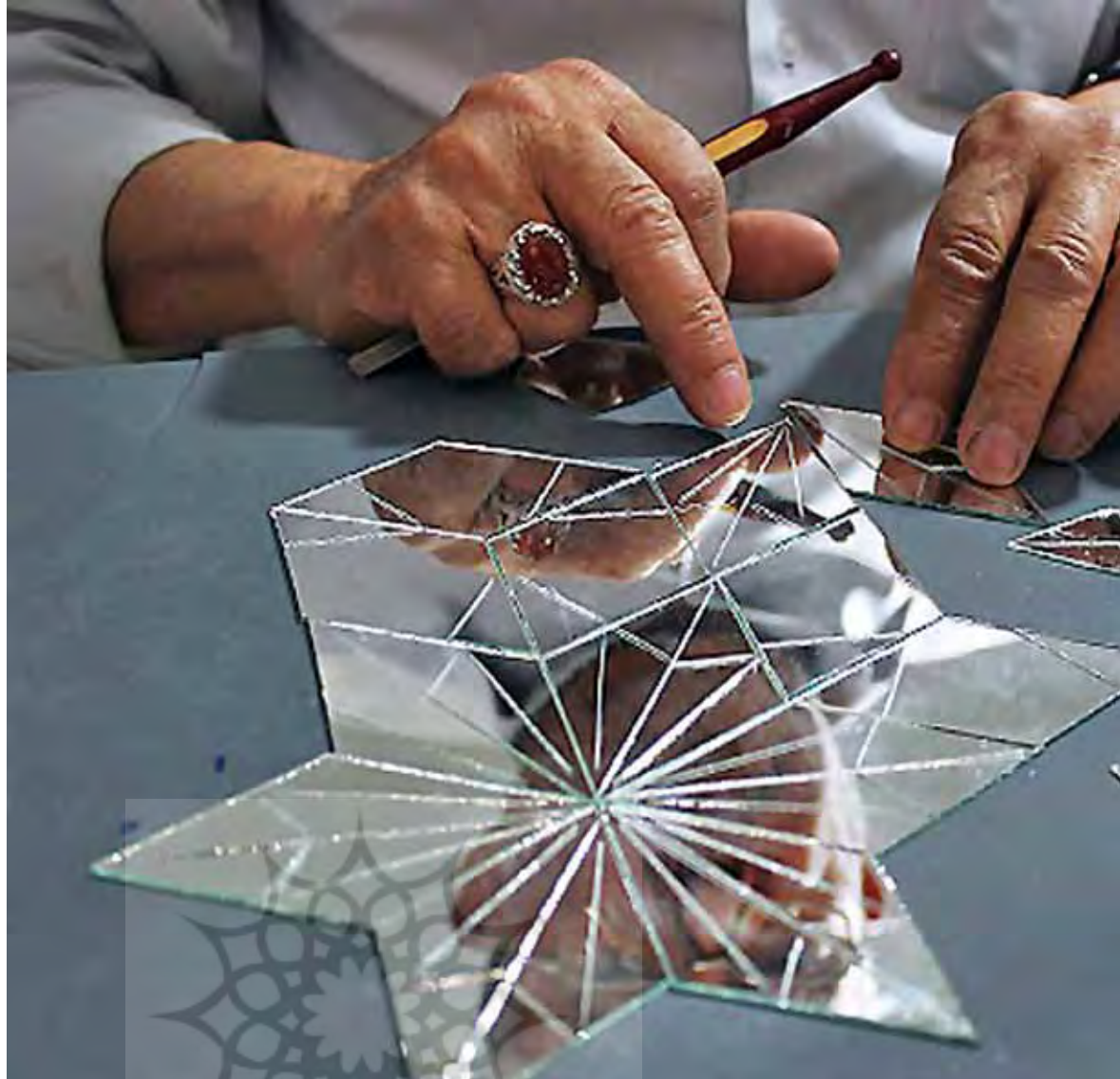
مقاله

مقدمه

آینه از آن ساخته می‌شود، پیشرفت درخور توجهی در آینه‌سازی پدید آورد. روش جدید آینه‌سازی، یعنی ته نشست دادن قشری شفاف از نقره را «یوستوس فون لیبک» در سال ۱۸۳۵ میلادی برابر با ۱۲۵۱ هجری در آلمان ابداع کرد. از نیمه اول سده ده هجری، بازرگانان ایتالیایی و به‌ویژه ونیزی‌ها آینه‌های ساخت ونیز را به ایران آوردند و این آینه‌ها به سرعت جای آینه‌های فلزی را گرفتند. تا این زمان در ایران ساخت آینه هنوز به شیوه کهن (آینه‌های فلزی) رواج داشت. به همین سبب تا دوره صفویه در اصفهان بازار آینه‌سازها برپا بود.

در ادبیات فارسی و عرفان ایرانی، از آینه به دلیل آنکه انعکاس‌دهنده زیبایی‌های خلقت خداست، بارها و بارها به عنوان تجلیگاه زیبایی‌های آفرینش یاد شده است.

خیلی پیش از شناخت فلز و ساختن آینه‌های فلزی، آدمی از آب به عنوان آینه استفاده می‌کرد. در سده‌های پیش از میلاد نیز ایرانیان فلز را می‌شناختند. آن‌ها سطوح فلزی را صیقل می‌دادند و از آن‌ها به عنوان آینه استفاده می‌کردند. بهره‌گیری از نقره ناب، آهن، پولاد و افزودن نقره به فلزی که

آن‌ها آینه به مثابه نماد نور، روشنائی، صداقت، شناخت خود، زیبایی و... به کار گرفته شده است. بهره‌گیری از قطعه‌های آینه و آینه‌کاری، به صورتی که اکنون مشاهده می‌گردد، خاستگاه و ریشه‌ای اقتصادی دارد. آینه‌های شیشه‌ای که از سده ۱۰ ق/ ۱۶ م به عنوان یکی از اقلام وارداتی از اروپا، به ویژه از ونیز به ایران آورده می‌شد، به هنگام حمل‌ونقل در راه می‌شکست. هنرمندان ایرانی برای بهره‌گیری از این قطعه‌های شکسته، به ابتکاری دست زدند و از آن‌ها در آینه‌کاری استفاده کردند. بیت زیر از کشمیری (از شعرای سده ۱۱ ق/ ۱۷ م) گویای این حقیقت است:

هر پارهٔ دلم چمنی از نگاه اوست
آینه چون شکسته شد آینه‌خانه است

در سده ۱۳ ق/ ۱۹ م که آینه‌کاری رواج و رونق و ظرافت و دقت بیشتری یافت، جام‌های نازک آینه و ویژه آینه‌کاری در آلمان ساخته و به ایران فرستاده می‌شد. (دالماتی، ۱۳۵۵: صفحه ۴۲) این جام‌ها را آینه‌کاران ایرانی می‌توانستند به آسانی به اشکال هندسی دلخواه ببرند و به کار برند. در آغاز، آینه‌کاری به صورت نصب جام‌های یکپارچه بر بدنه بنا معمول بود. جابری انصاری در کتاب «تاریخ اصفهان و ری»

در همین دوره است که شاهد هنرنمایی خلاقانهٔ هنرمندان در عرصهٔ تزیین بنا، به‌ویژه فضاهای مقدس و روحانی، با استفاده از قطعات خرد آینه هستیم. گویی شمایل نورانی ائمهٔ اطهار (ع) از هر وجه و برش آینه احساس می‌شود.

از آن زمان تاکنون آینه‌ها، هم‌نشین لحظه‌های بی‌شماری از زندگی ما شده‌اند و باورها، معماری، آداب و رسوم، ادبیات، عرفان و هنر ما هر کدام به شکلی از آینه متأثر گشته است. شاید این نکته نشان از فطری بودن تمایل به خودآگاهی و ادراک در آدمی دارد.

امروزه در رشتهٔ طراحی داخلی، آینه به عنوان ماده‌ای الهام‌بخش، مورد علاقهٔ بسیاری از هنرمندان است. شاید از منظری، آینه به عنوان بازتاب‌دهندهٔ تصویر، نقش سنتی خویش را در میان خواص و عوام به یک شکل بازی می‌کند لیکن به عنوان ماده‌ای اثرپذیر و اثرگذار، ظرفیت تبدیل شدن به هر نوع نمود تصویری و تجسمی را در فضاهای گوناگون دارد و همین ویژگی، جایگاه آن را در میان قشر مردمی و خاص متفاوت می‌سازد.

آب و آینه همواره نزد ایرانیان نماد پاکی، روشنائی، بخت، راستگویی و صفا شمرده شده است و شاید به کار گرفتن آینه به عنوان یکی از آرایه‌های بنا با این امر بی‌ارتباط نباشد. در ادبیات غنی فارسی اشعار بسیاری سروده شده‌اند که در

دارالسرور، آستان قدس رضوی

به این نکته اشاره می‌کند: «در چهل ستون اصفهان بر دیوار سر حوض، آینه‌ای بزرگ و شفاف نصب کرده بودند که «آینهٔ چهل ستون‌نما» یا «جهان‌نما» نامیده می‌شد و بزرگی و روشنی آن بدان حد بود که تصویر مردمی که از «در عرابه» چهل ستون (با فاصلهٔ حدود ۱۸۰ متر از بنا) وارد می‌شدند، در آینه دیده می‌شد.» سپس، قطعه‌های آینه به تدریج کوچک‌تر شدند تا آنکه در پایان سدهٔ ۱۳ق/۱۹م قطعه‌های کوچک آینه به شکل مثلث، لوزی، شش گوش و مشابه آن درآمدند و هنرمندان آن‌ها را به صورت الماس تراش به کار بردند. گذشته از این‌ها، آینه‌کاران ایرانی از شیشه‌های محدب، که آن‌ها را به صورت آینه درمی‌آوردند، نیز استفاده می‌کردند.

به هر ایوان که آید در مقابل
شود آیینۀ بختش مقابل

با آگاهی از اینکه ساختمان دیوان‌خانهٔ قزوین در ۹۵۱ق/ ۱۵۲۴م آغاز شده و در ۹۶۵ق/ ۱۵۵۸م پایان یافته است، می‌توان نتیجه گرفت که پیشینهٔ کاربرد آینه در بنا، دست‌کم به نیمهٔ سدهٔ ۱۰ق/ ۱۶م می‌رسد. کاربرد آینه در بنا که در قزوین آغاز شد، پس از انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان (۱۰۰۷ق/ ۱۵۹۸م)، در این شهر و دیگر

آینه‌کاری

آینه‌کاری، هنر ایجاد اشکال منظم در طرح‌ها و نقش‌های متنوع، با قطعات کوچک و بزرگ آینه، به منظور تزئین سطوح داخلی بناست. حاصل هنر آینه‌کاری، ایجاد فضایی درخشان و پر تالگو است که از بازتاب پی‌درپی نور در قطعات بی‌شمار آینه پدید می‌آید. بنابر مدارک موجود، گویا برای نخستین

در ساختمان چهل ستون نیز که از بناهای دوره شاه عباس دوم (۱۰۷۸-۱۰۵۲ ق/ ۱۶۶۷-۱۶۴۲ م) است، از آینه‌کاری در تزئین بنا استفاده گسترده شده است. افزون بر آینه‌های قدی یا بدن‌نما، شیشه‌های لوزی شکل رنگارنگ و قطعه‌های کوچک آینه برای آراستن سقف و بدنه ایوان و تالار به کار رفته و ستون‌های هجده‌گانه ایوان از آینه و شیشه‌های رنگین پوشیده بوده است. کاری، جهانگرد ایتالیایی که سفرنامه خود را در ۱۱۰۵ ق/ ۱۶۴۹ م نوشته، در شرح بازدید از خانه و کاخ میرزا طاهر، فرمانروای آذربایجان در تبریز، از اتاق آینه‌کاری بنا سخن می‌گوید و می‌نویسد: «نه تنها دیوارها بلکه رو بخاری این اتاق با قطعات درخشان آینه تزئین شده است؛ به طوری که «در زیر اشعه آفتاب صحنه جالب و خیره‌کننده‌ای ایجاد می‌کند» (کاری، ۱۳۴۸: ۳۴). از سقوط اصفهان در ۱۱۳۵ ق/ ۱۷۲۳ م تا پایان سده ۱۲ ق/ ۱۸ م به جز بنای کاخ و کیل در شیراز، بنای آینه‌کاری شده دیگری نمی‌شناسیم. این بنا نیز در ۱۲۰۹ ق/ ۱۷۹۴ م به فرمان آقا محمدخان قاجار ویران گردید و آثار قابل حمل آن، از جمله آینه‌های بزرگ و دو ستون سنگی یک پارچه و درهای خاتم، برای توسعه و بازسازی ایوان دارالاماره تهران، که بعدها به ایوان تخت مرمر مشهور شد، به این شهر انتقال یافت.

در طول سده ۱۳ ق/ ۱۹ م آینه‌کاری به تدریج رونقی روز افزون گرفت و در دهه‌های پایانی این سده به اوج خود رسید. در این دوره آثاری چون تالار آینه کاخ گلستان و تالارها و اتاق‌های شمس‌العماره، که از نظر زیبایی و ظرافت در آینه‌کاری کم مانند، پدید آمدند.

در آغاز سده ۱۴ ق/ پایان سده ۱۹ م، هنرمندان آینه‌کار دو اثر کم نظیر پدید آوردند که یکی آینه‌کاری دارالسیاده آستان قدس رضوی (مؤتمن: ۱۱۸) و دیگری ایوان آینه صحن جدید آستانه حضرت معصومه (ع) در قم بود (فیضی قمی، ۱۳۵۰: ۵۱۶/۱). آینه‌کاری این ایوان در سال ۱۳۴۵ ش تجدید شد. نمونه تکامل یافته این هنر را در آینه‌کاری کاخ‌های شهوند در سعدآباد شمیران (۱۳۰۶ ش) و مرمر در تهران (۱۳۱۵ ش) می‌توان مشاهده کرد.

در دهه‌های پایانی همین سده، آینه‌کاری به گونه‌ای محسوس از محدوده اماکن مقدس و کاخ‌ها بیرون آمد و به صورتی گسترده حتی در بعضی خانه‌های مسکونی و مراکز عمومی چون، تئاترها، رستوران‌ها، مهمانخانه‌ها، فروشگاه‌ها و آرامگاه‌های خصوصی و جز آن به کار گرفته شد.

رایج‌ترین طرح‌ها در آینه‌کاری، طرح مشهور به «گره» است که از نظر گوناگونی اشکال و تنوع کاربرد آن در رشته‌های مختلف هنر ایران، در نوع خود مانند ندارد. طرح‌های دیگری چون قاب‌بندی به شیوه‌های گوناگون یا ترکیب و تلفیقی از آن‌ها (به‌ویژه در آینه‌کاری سقف) شمسه، ترنج، لچک، قطارسازی، اسلیمی، مقرنس و نیم‌کره‌های گود، که به کاسه مشهورند، متداول بوده و

شهرهای ایران چون اشرف (بهشهر) گسترش یافت و در تزئین بسیاری از کاخ‌های دوره صفوی، که شمار آن‌ها به نوشته شاردن تنها در اصفهان به ۱۳۷ دستگاه می‌رسید (شاردن، ۱۳۴۹: ۹۶)، از این هنر بهره گرفته شد. در این میان، کاخ معروف به «آینه‌خانه» که به سبب به کار بردن آینه بسیار در تزئین آن بدین نام شهرت یافته بود، جایگاهی ویژه داشت. «آینه‌خانه» در زمان پادشاهی شاه صفی (۱۰۵۲-۱۰۳۸ ق/ ۱۶۴۲-۱۶۲۹ م) در کنار زاینده‌رود ساخته شد. سقف و تالار و ایوان و دیوارهای این بنا، با آینه‌هایی یک‌پارچه به درازای ۱/۵ تا ۲ متر و پهنای کمتر از یک متر آراسته شده بود و بازتاب تصویر زاینده رود و بیشه‌های ساحل شمالی آن در آینه‌ها منظره‌ای جالب و دلپذیر پدید می‌آورد. میرزا مظفر ترکه، که از منشیان دربار شاه عباس دوم بود، در وصف این بنا شعری سروده و آن را «پا تا سر آینه» وصف کرده است.

آینه‌کاری در خانه‌های برخی دولت‌مردان روزگار صفوی نیز به کار گرفته می‌شد (التاریوس، ۱۳۶۳: ۲۲۱).

اکنون نیز معمول است.

در مواردی که در آینه کاری قطعه‌های بزرگ آینه به کار می‌رفت، معمولاً سطح کار را رنگ سفید نقاشی می‌زدند و طرح‌های متنوع بر آن پدید می‌آوردند. کهن‌ترین آینه کاری از این نوع در کاخ جونقون بختیاری به کار رفته و رنه دالمانی تصاویری از آن را در کتاب خود، سفرنامه از خراسان تا بختیاری، آورده است.

آینه کاری که گاهی همراه با گچ‌بری به کار می‌رفته است، در حقیقت آمیزه‌ای از هر دو هنر به‌شمار می‌آید.

در سال‌های اخیر نوعی آینه کاری با شیشه‌های رنگارنگ، که طرح آن بیشتر گل و بوته، ترنج و نیم‌ترنج و جز آن است، متداول شده که برخلاف شیوه سنتی، که قطعات آینه همگی هندسی و گوشه‌دارند، آینه و شیشه‌های رنگین در آن به شکل منحنی و گرد یا بادامی و جز آن بریده می‌شوند و به کار می‌روند. این شیوه آینه کاری توأم با شیشه را «یاقوتی» می‌خوانند. در این شیوه معمولاً قطعات آینه را بر زمینه شیشه‌ای می‌چسبانند.

بر مراحل مختلف آینه کاری بدین گونه است که نخست طرح به وسیله رسام (که گاهی معمار بنا یا خود آینه کار است) تهیه می‌شود. در طرح‌های پیچیده، کاغذ طرح را سوزنی می‌کنند و سطح کار را گرد می‌زنند و سپس آینه کاری را از روی گرد انجام می‌دهند. در مواردی که آینه کاری دارای نقوش یا خطوط برجسته و یا فرورفته است، زمینه کار قبلاً به وسیله گچ بر مطابق طرح آماده می‌شود. سپس آینه‌بر قطعات آینه را در ابعاد و اشکال مورد نیاز با الگوهای مقوایی (که امروزه به الگوهای پلاستیکی تبدیل شده است) می‌برد و آماده می‌کند. آنگاه آینه چسبان با خمیری که آمیزه‌ای از گچ و سریش است، قطعات آینه را مطابق طرح بر سطح کار می‌چسباند و نقوش دلخواه را پدید می‌آورد. در پایان، آینه

پاک‌کن سطح کار را پاکیزه می‌کند و جلا می‌دهد. آینه کاری را باید آخرین ابتکار هنرمندان ایرانی در این گروه هنرهای زیبا دانست که در معماری داخلی و تزیین درون‌نما به کار گرفته شده است. اجراکنندگان این شاخه از هنر، که به دقت، ظرافت و حوصله بسیار در کار نیازمند است، از زمان پیدایش تاکنون همواره هنرمندان ایرانی بوده‌اند.

کاربرد هنر آینه کاری در سده‌های اخیر از مرز جغرافیایی ایران گذشته و به سبب زیبایی و جاذبه بسیار، در دیگر کشورهای مسلمان، به‌ویژه کشورهای همسایه ایران چون عراق، عربستان و امیرنشین‌های خلیج فارس گسترش یافته است. یکی از بهترین نمونه‌های آن، آینه کاری حرم مطهر امیرالمؤمنین (ع) در نجف اشرف است که در نوع خود ماندگار ندارد.

شهرهای مختلف ایران همواره خاستگاه هنرمندان آینه‌کار بوده‌اند اما در این میان آینه‌کاران اصفهان، شیراز و تهران از شهرت بیشتری برخوردارند.

استفاده از شیشه، آینه، گچ کاری و هنرهای ظریف دیگر در تزیین و آرایه‌بندی فضا، تمام ملاحظات زیبایی‌شناسی، اقلیمی و حتی شرعی را نیز شامل می‌شده است. برای مثال، شکل‌گیری آینه کاری به عوامل زیر بستگی داشته است.

۱. نیاز به روشنایی موجب شد تا از آینه برای تزیین استفاده شود؛ با وجود آینه با حداقل نور می‌توان روشنایی زیادی ایجاد کرد.

۲. چون طبق دستورات دینی هنگام عبادت نباید چهره خود را در آینه دید، آینه‌ها به حال شکسته قرار گرفتند؛ به طوری که حتی اگر در مقابل آن‌ها قرار بگیرد، نمی‌توانید چهره خود را ببینید.

۳. علاقه به تزیین زیارتگاه‌ها موجب به‌کارگیری آینه شد.

۴. چون در اسلام به‌کارگیری تصاویر موجودات زنده، اعم از انسان و حیوان در محل عبادت و از جمله مقابل نماز گزار مجاز نیست، تزیین با آینه کاری رواج پیدا کرد.

آینه کاری نه فقط در اماکن متبرکه و خانه‌های قشر خاص، بلکه در سقاخانه‌ها نیز به چشم می‌خورد. شاید تالگو و درخشندگی قطعات آینه در فضای کوچک سقاخانه تقدس و معنویت را با نوشیدن آب همراه می‌کند. در خیابان ظهیرالاسلام تهران نمونه قدیمی این گونه سقاخانه‌ها را می‌توان دید.

آینه‌ها در طراحی داخلی امروزی

در صورت وجود آینه‌های بزرگ، ادامه یافتن پرسپکتیو به صورت مجازی مکان‌ها را بزرگ جلوه می‌دهد. از این رو در بعضی مکان‌ها در امتداد راهروها یا حتی در سقف‌های داخلی از آینه استفاده می‌شود.

نشیمن، مهمان‌خانه، ناهارخوری و راهروها نکته‌های مهمی وجود دارد که طراح آن‌ها را در نظر می‌گیرد؛ از جمله:

- لزوم استفاده از آئینه
- فرم و سبک
- ابعاد و مکان قرارگیری
- نحوه به کارگیری.

البته هر کدام از این نکات می‌توانند جنبه خصوصی و رابطه مطابق با سلیقه فرد (سفارش دهنده) داشته باشد؛ زیرا اشخاص فضای درونی محل زندگی‌شان را بنا به سلیقه و علایق خود چیدمان می‌کنند نه بنا به سلیقه دیگران.

طراحی داخلی خانه اشخاص نمایانگر شخصیت درونی آنان است که می‌توان در نگاه اول آن‌را مشاهده و بررسی کرد. در طراحی داخلی گاهی نو و مدرن بودن اثر مهم‌تر از سایر نکات به نظر می‌رسد. گاه طراح باید آینه‌ای خاص را برای یک فضای خاص تولید کند؛ حتی به قیمتی بیشتر از حد معمول.

در تصویر صفحه ۴۳ نوعی آئینه جدید را که در طراحی داخلی به کار رفته است، می‌بینید.

۸۳۰ تکه چوب کوچک در کنار هم گذاشته می‌شود. هر تکه چوب با یک موتور کوچک کنترل می‌شود.

یک دوربین مخفی تصویر شیء جلوی آینه را به رایانه انتقال می‌دهد و رایانه با تغییر وضعیت تکه‌های چوب، تصویر موردنظر را تولید می‌کند!

به تدریج با اهمیت یافتن آینه به عنوان یک رکن اساسی، ظهور نقوش و فرم‌ها و قاب‌های شکل‌دار رونق یافت و براساس فرم‌های به‌کار رفته در معماری یا حتی وسایل خانه، سبک آینه‌های تزیینی شکل گرفت.

امروزه طراحان و دکورسازان با شناخت خواص فیزیکی و مفاهیم نور در استفاده از آینه‌ها با مهارت خاصی از فضاهای معماری بهره می‌گیرند تا با ایجاد نور و پرسپکتیو مناسب، به فضاهای خانگی جلوه بیشتری دهند.

برای انتخاب بهترین آینه برای فضاهایی مثل ورودی،

دست هم، کاری را به اتمام می‌رساندند و اثری بی‌بدیل را به‌وجود می‌آوردند که باعث برانگیختن غرور ملی می‌شد. گاه به دلیل تقاضای بالای هنرمندان مجبور به تکرار طرح‌های خود می‌شدند و بدین ترتیب، بعضی از کارها تنها به دلیل منحصربه‌فرد نبودن، جزء گروه کارهای صنعتی به‌شمار می‌رفت.

متناسب با معماری و چیدمان امروز و نیز با توجه به تغییر سلیقه‌ها و مطابق با پسند جهان مدرن، برای مدت کوتاهی از آینه‌های بدون قاب به عنوان اشیای تزئینی بهره گرفته شد. اما به زودی کمبود یک عنصر تکمیل‌کننده در کنار آینه‌ها احساس شد و بار دیگر قاب آینه به فرم‌های امروزی شکل گرفت. هنوز در ساخت قاب‌های آینه از نگارگری و هنرهای تزئینی دیگر نظیر معرق به عنوان شاخص سبک سنتی استفاده می‌شود اما با گذر زمان، هنرهای مدرن به شکلی دیگر این هنر را ترسیم کرده‌اند.

با گسترش علم و شناخت مواد و بهره‌گیری از فرم‌های تجربی، قاب‌های آینه تنوع بی‌بدیلی پیدا کردند و متناسب با سبک و سیاق‌های متنوع معماری و شیوه‌های متفاوت چیدمان منزل، چهره آن‌ها تغییر یافت.

توجه طراحان معماری داخلی و سایر هنرمندان، منجر به پدید آمدن قواعدی خاص در زمینه طبقه‌بندی و زیبایی‌شناسی در طراحی آینه براساس فرم‌های سنتی، کلاسیک و مدرن شد.

اما عرصه هنر و زیبایی همواره برای پویای‌های

از قدیم آینه‌ها دارای طرح و فرم بوده‌اند. با استفاده از این تاریخچه همراه با دانش امروزی، می‌شود شاخه‌ای به عنوان طراحی آینه را وارد عرصه هنرهای دستی کرد.

ویژگی‌های یک طراح آینه چه می‌تواند باشد؟

- واقف بودن به اصول و فرم فضا
  - شناخت نور در فضا
  - شناخت اصول حرکت و طرح اجسام در فضا
  - آشنایی با دانش گرافیک
  - شناخت نقوش سنتی و تزئینی
  - آشنایی با روان‌شناسی رنگ
  - شناخت مواد و کار با آن‌ها
- خلاقیت در به‌کارگیری سنگ‌ها، نگین‌ها، گل، سفال، سرامیک، پوسته‌های سخت مثل مروارید و صدف، تکنیک برش فلز، چوب، آینه، شیشه و هر آنچه مربوط به عمل ساخت باشد.

خصوصیات طرح آینه

- سبک و شیوه به‌کار رفته در ساخت
- نوع کاربرد آینه
- ساکن یا متحرک بودن آن و هماهنگی طرح با محیط درونی.

در گذشته تمام دانش به‌کار رفته در قاب آینه‌ها معمولاً در یک نفر جمع نمی‌شد. نقاشان، نجاران، معرق‌کاران، مینیاتوربست‌ها (نگارگران) و سایر صنعتگران دست در

نوین، جای بسیار دارد. با کمی جست‌وجو در میان اقوام ایرانی، از آداب و رسوم آن‌ها گرفته تا پوشاک و پای افزارهایشان، می‌بینیم که آینه جای خاصی دارد. قطعاً اصالت قائل شدن برای نور، درخشندگی، گشایش و صفای باطن است که آینه را این چنین هم‌نشین لحظه‌های خاطره‌انگیز مردم و آذین‌بند اماکن مقدس و روحانی کرده است. توجه به شأن و معنویت هنر آینه‌کاری و تلفیق آن با دانش امروزی، ضمن تعالی بخشیدن به خود هنرمند، سهم والایی در استعلاهی هویت ایرانی-اسلامی ما خواهد داشت.

...به یاد بیاوریم لحظه‌های خوش کودکی را همراه با پدر و مادر، آن زمان که در فضای مقدس حرم امام رضا(ع) متحیر و مسحور آینه‌کاری‌ها و لرزش ظریف انوار رنگارنگ چلچراغ‌های سبز و قرمز و طلایی می‌شدیم. به‌راستی این هنر زیبا و جاوید و برازنده، نقش عشق هنرمند است بر آستان جانان؛ دست مریزاد.

منابع

۵. تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۵۵.
۵. جابری انصاری، میرزا حسن خان؛ **تاریخ اصفهان وری**، اصفهان، نشر اصفهان، ۱۳۲۱.
۶. فیضی قمی، عباس؛ **گنجینه آثار قم**، قم، چاپ مهر استوار، ۱۳۵۰.
۷. دالمانی، هانری رنه؛ **سفرنامه از خراسان تا بختیاری**، مترجم: فرهوشی، تهران، نشر تهران، ۱۳۵۵.
۸. شاردن، ژان؛ **سفرنامه**، مترجم: ناشناس، قم، نشر گنجینه آثار قم، ۱۳۴۹.
۹. کارری، جملی؛ **سفرنامه**، مترجمان: عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، تبریز، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۴۸.
۱۰. نوید شیرازی، زین العابدین امیرعبدی؛ **دوحه الازهار**، مسکو، ۱۹۷۴ م.
۱۱. هنرفر لطفاله؛ **گنجینه آثار تاریخی اصفهان**، کتاب‌فروشی ثقفی، ۱۳۴۴.
۱۲. سایت باشگاه معماران جوان
۱۳. مؤتمن، علی، **راهنما یا تاریخ و توصیف دربار ولایت مدار رضوی(ع)**، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۴۸.
۱. جولیسان، رابی؛ **گرایش به غرب در هنر قاجار**، گردآوری: ناصر خلیلی، مترجم: پیام بهتاش، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۲.
۲. هانس ای، وولف؛ **صنایع دستی کهن ایران**، مترجم: سیروس ابراهیم‌زاده، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۲.
۳. الناریوس، آدام؛ **سفرنامه**؛ مترجم: احمد بهپور، تهران، نشر ابتکار، ۱۳۶۳.
۴. پوپ، آرتور ایهام؛ **سبیری در هنر ایران**، مترجم: نجف دریابندری و...

